

ПУБЛІЧНІ ТА ПРИМУСОВІ ЛІЦЕНЗІЇ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ

Сучасний розвиток суспільних відносин у сфері інтелектуальної власності супроводжується необхідністю пошуку балансу між виключними правами правовласників та суспільними інтересами, пов'язаними із забезпеченням доступу до результатів творчої та інноваційної діяльності. Особливої актуальності в таких умовах набувають правові механізми публічного та примусового ліцензування, які покликані забезпечити використання об'єктів права інтелектуальної власності у випадках, коли реалізація виключних прав може суперечити потребам суспільства, національної безпеки, охорони здоров'я чи економічного розвитку держави.

Значення зазначеної проблематики істотно зросло в умовах глобальних криз, пандемії COVID-19, воєнних конфліктів та стрімкого розвитку цифрових технологій, які актуалізували питання доступу до лікарських засобів, медичних технологій, програмного забезпечення, цифрового контенту та інших об'єктів інтелектуальної власності. У таких умовах примусові та публічні ліцензії розглядаються як виняткові правові інструменти, здатні забезпечити баланс між інтересами правовласника та суспільною необхідністю.

Додаткової актуальності дослідженню надає процес адаптації законодавства України до права Європейського Союзу та міжнародних стандартів, зокрема положень Угоди TRIPS, Паризької конвенції про охорону промислової власності та відповідних актів ЄС. Незважаючи на наявність нормативного регулювання, практика застосування механізмів публічного та примусового ліцензування залишається обмеженою, а окремі аспекти їх

реалізації характеризуються правовою невизначеністю, що породжує складнощі у правозастосуванні та потребує наукового осмислення.

Однією з фундаментальних засад права інтелектуальної власності є принцип виключності майнових прав, відповідно до якого правовласник наділяється юридичною монополією на використання створеного ним результату творчої діяльності та правом дозволяти або забороняти його використання іншим особам. Саме завдяки виключному характеру прав забезпечуються стимули до інноваційної, наукової та творчої діяльності, а також створюються умови для комерціалізації результатів інтелектуальної праці. Водночас абсолютний характер таких прав міг би призводити до обмеження суспільно значущих інтересів, насамперед у сферах охорони здоров'я, освіти, науки, інформаційного забезпечення та технологічного розвитку. У зв'язку з цим міжнародне право інтелектуальної власності сформувало систему винятків та обмежень, покликаних забезпечити справедливий баланс між інтересами правовласників і суспільства. Як зазначається в матеріалах Всесвітньої організації інтелектуальної власності, «виключні права не є безмежними, а патентне законодавство передбачає низку винятків та обмежень, необхідних для досягнення суспільного добробуту та підтримання належного балансу інтересів сторін» [1].

Одним із таких механізмів виступає інститут примусового ліцензування. Його міжнародно-правові витоки пов'язуються насамперед із Паризькою конвенцією про охорону промислової власності 1883 року [2]. Відповідно до статті 5А Конвенції державам-учасницям надано право запроваджувати механізми примусових ліцензій для запобігання зловживанням виключними правами, що можуть виникати внаслідок патентної монополії, зокрема у випадках невикористання винаходу або недостатнього його використання. Подальший розвиток концепція примусового ліцензування отримала в Угоді TRIPS [3]. Стаття 31 Угоди передбачила можливість використання запатентованого об'єкта без згоди патентовласника за умови дотримання визначених процедурних гарантій, включаючи виплату належної винагороди

правовласнику та індивідуальний розгляд кожного випадку. Особливого значення цей механізм набув у сфері охорони здоров'я, що було підтверджено Дохійською декларацією щодо Угоди TRIPS та громадського здоров'я 2001 року, яка наголосила на праві держав використовувати примусові ліцензії для забезпечення доступу населення до лікарських засобів.

Нове переосмислення ролі примусових ліцензій відбулося під час пандемії COVID-19. Починаючи з 2020 року, на міжнародному рівні активно обговорювалися питання забезпечення доступу до вакцин, лікарських засобів та медичних технологій. У жовтні 2020 року Індія та Південно-Африканська Республіка ініціювали в межах СОТ пропозицію щодо тимчасового обмеження окремих прав інтелектуальної власності на технології боротьби з COVID-19. Хоча зазначена ініціатива викликала значні дискусії, вона підтвердила зростання ролі механізмів обмеження виключних прав в умовах глобальних криз.

В Україні інститут примусового ліцензування також передбачений законодавством у сфері промислової власності. Відповідно до положень Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [4] та статті 30 цього Закону Кабінет Міністрів України має право дозволити використання запатентованого винаходу без згоди власника патенту в інтересах суспільства, національної безпеки, охорони здоров'я населення або в інших випадках, визначених законом, із виплатою власнику патенту відповідної компенсації. Такий механізм відповідає міжнародним стандартам та свідчить про імплементацію положень TRIPS у національне законодавство.

Разом із тим практика застосування примусових ліцензій в Україні залишається вкрай обмеженою. Це пояснюється як винятковим характером зазначеного механізму, так і відсутністю усталених процедур його реалізації. У результаті більшість дискусій щодо примусового ліцензування в Україні зосереджуються не на практиці застосування, а на визначенні меж допустимого втручання держави у сферу здійснення виключних майнових прав інтелектуальної власності.

Отже, міжнародний та національний досвід свідчать про те, що примусове ліцензування є надзвичайним правовим інструментом, який застосовується лише за наявності вагомих суспільних підстав. Його ефективність залежить від здатності держави забезпечити належний баланс між захистом прав правовласника та необхідністю задоволення суспільних потреб, що особливо актуально в умовах кризових явищ, пов'язаних із загрозами життю, здоров'ю населення чи національній безпеці.

На відміну від примусової ліцензії, яка видається компетентним державним органом незалежно від волі правовласника, публічна ліцензія ґрунтується на добровільному волевиявленні суб'єкта права інтелектуальної власності. Її сутність полягає у наданні невизначеному колу осіб дозволу на використання відповідного об'єкта на заздалегідь визначених умовах. Найбільшого поширення публічні ліцензії набули у сфері програмного забезпечення, цифрового контенту та відкритих інформаційних ресурсів, де вони стали ефективним інструментом поширення знань та технологій.

Попри відмінності у правовій природі, публічні та примусові ліцензії мають спільну функціональну спрямованість. Вони забезпечують можливість використання об'єктів права інтелектуальної власності поза межами традиційної договірної моделі індивідуального ліцензування та виступають своєрідними корективами принципу виключності майнових прав. Саме тому їх слід розглядати не як альтернативу інституту інтелектуальної власності, а як необхідний елемент його функціонування, покликаний забезпечити баланс між приватними та публічними інтересами у сучасному суспільстві.

На відміну від примусових ліцензій, які є результатом державного втручання у сферу здійснення виключних прав, публічні ліцензії ґрунтуються виключно на добровільному волевиявленні правовласника. Їх виникнення обумовлене прагненням суб'єкта права інтелектуальної власності надати невизначеному колу осіб право на використання відповідного об'єкта на заздалегідь визначених умовах без необхідності укладення окремого договору з кожним користувачем.

Правова природа публічної ліцензії безпосередньо пов'язана з принципом свободи здійснення суб'єктивних цивільних прав. Власник майнових прав інтелектуальної власності самостійно визначає обсяг дозволеного використання об'єкта, коло дозволених дій, строк та інші умови використання результату творчої діяльності. Таким чином, публічна ліцензія не обмежує виключне право, а навпаки є однією з форм його реалізації.

Особливістю публічної ліцензії є її адресованість невизначеному колу осіб. Якщо традиційний ліцензійний договір встановлює права та обов'язки конкретного ліцензіара і ліцензіата, то публічна ліцензія поширюється на будь-яку особу, яка приймає визначені правовласником умови використання об'єкта. Саме тому в юридичній літературі такі ліцензії часто характеризують як різновид відкритих ліцензійних механізмів, що забезпечують спрощений доступ до результатів інтелектуальної діяльності.

Найбільшого поширення публічні ліцензії набули у сфері програмного забезпечення та цифрового контенту. Показовим прикладом є ліцензії GNU General Public License (GPL), розроблені в межах проекту GNU та діяльності організації Free Software Foundation, а також ліцензії Creative Commons, які дозволяють авторам самостійно визначати межі дозволеного використання творів. Використання таких ліцензій сприяє поширенню знань, розвитку інновацій та формуванню відкритого цифрового середовища. Водночас правовласник зберігає статус суб'єкта виключних прав і можливість визначати умови їх використання [5].

Важливою особливістю правового режиму публічних ліцензій є поєднання принципів відкритості та правової визначеності. З одного боку, такі ліцензії спрощують доступ до об'єктів права інтелектуальної власності та зменшують трансакційні витрати на укладення договорів. З іншого боку, їх ефективність залежить від чіткості формулювання умов використання об'єкта, порядку внесення змін до ліцензії, визначення меж відповідальності користувачів та механізмів захисту прав правовласника.

Разом із перевагами використання публічних ліцензій породжує і певні проблеми правозастосування. Зокрема, дискусійними залишаються питання правової природи акцепту умов ліцензії, визначення юрисдикції при транскордонному використанні об'єктів інтелектуальної власності, а також особливості захисту прав сторін у разі порушення встановлених ліцензійних умов. У цифровому середовищі такі проблеми набувають особливої актуальності, оскільки використання об'єктів інтелектуальної власності нерідко виходить за межі однієї держави та охоплює значну кількість користувачів.

Отже, публічні ліцензії становлять особливий правовий механізм реалізації майнових прав інтелектуальної власності, який дозволяє поєднати інтереси правовласника та суспільства шляхом надання широкого доступу до результатів творчої діяльності без втрати контролю над умовами їх використання.

Попри значний потенціал публічних та примусових ліцензій як інструментів забезпечення балансу між приватними і суспільними інтересами, їх практична реалізація пов'язана з низкою правових проблем, які набувають особливої актуальності в умовах глобальних криз, пандемій та надзвичайних ситуацій.

Так, однією з основних проблем примусового ліцензування залишається відсутність чітких критеріїв визначення суспільної необхідності, яка може виправдовувати втручання держави у сферу виключних майнових прав інтелектуальної власності. Міжнародні акти визнають право держав застосовувати примусові ліцензії в інтересах охорони здоров'я, національної безпеки або за інших надзвичайних обставин, однак не встановлюють вичерпного переліку таких підстав. У результаті кожна держава самостійно визначає межі допустимого втручання, що створює ризик неоднакового застосування відповідних механізмів та виникнення конфлікту між приватними і публічними інтересами.

Особливої гостроти зазначена проблема набула під час пандемії COVID-19. Дефіцит вакцин, лікарських засобів та медичних технологій актуалізував

питання про допустимість тимчасового обмеження патентної монополії заради забезпечення доступу населення до життєво необхідних медичних продуктів. Ініційована Індією та Південно-Африканською Республікою дискусія щодо тимчасового призупинення окремих положень Угоди TRIPS продемонструвала наявність двох протилежних підходів. Прихильники розширення механізмів примусового ліцензування вказували на необхідність захисту права людини на охорону здоров'я, тоді як противники наголошували на ризику послаблення стимулів до інноваційної діяльності та зменшення інвестицій у фармацевтичні дослідження.

Не менш складним є питання визначення розміру компенсації правовласнику у разі видачі примусової ліцензії. Стаття 31 Угоди TRIPS передбачає виплату адекватної винагороди власнику патенту, проте не містить єдиної методики її обчислення. Відсутність чітких критеріїв оцінки справедливої компенсації може призводити як до необґрунтованого обмеження прав патентовласника, так і до надмірного фінансового навантаження на державу або ліцензіата.

Окремої уваги заслуговують проблеми застосування публічних ліцензій у цифровому середовищі. Хоча відкриті ліцензії значно спрощують доступ до результатів творчої діяльності, на практиці виникають труднощі з визначенням моменту акцепту ліцензійних умов, підтвердженням факту їх прийняття користувачем, а також встановленням юрисдикції у випадках транскордонного використання об'єктів права інтелектуальної власності. Ускладнюється ситуація й тим, що значна частина відкритих ліцензій була сформована в межах англо-американської правової традиції, тоді як їх застосування відбувається в різних правових системах.

На нашу думку, ключовим викликом правозастосування залишається пошук справедливого балансу між інтересами правовласників та суспільства. Надмірне використання механізмів примусового ліцензування може негативно впливати на інноваційну активність та інвестиційну привабливість окремих галузей економіки. Водночас необмежене здійснення виключних прав здатне

створювати перешкоди для реалізації фундаментальних суспільних інтересів, пов'язаних із захистом життя і здоров'я людини, забезпеченням національної безпеки та доступом до новітніх технологій.

Отже, проведені дослідження дає підстави стверджувати, що публічні та примусові ліцензії є спеціальними правовими механізмами, спрямованими на забезпечення балансу між виключними майновими правами суб'єктів права інтелектуальної власності та суспільними інтересами. Незважаючи на різну правову природу, обидва інститути виконують спільну функцію – запобігання надмірній монополізації результатів інтелектуальної діяльності у випадках, коли така монополія може перешкоджати реалізації суспільно значущих потреб.

Встановлено, що сучасні виклики, пов'язані з пандемією COVID-19, розвитком цифрових технологій та зростанням значення інноваційних продуктів, актуалізували питання перегляду традиційних підходів до здійснення виключних прав інтелектуальної власності. У цих умовах примусове ліцензування дедалі більше розглядається не як винятковий засіб втручання у сферу приватних прав, а як інструмент реалізації соціальної функції права інтелектуальної власності, спрямований на забезпечення доступу до суспільно важливих благ.

Водночас ефективність застосування як примусових, так і публічних ліцензій істотно залежить від рівня правової визначеності відповідних процедур. Відсутність чітких критеріїв суспільної необхідності, єдиних підходів до визначення розміру винагороди правовласнику, а також невирішені питання функціонування відкритих ліцензій у цифровому середовищі залишаються ключовими перешкодами для формування сталої правозастосовної практики.

У зв'язку з цим подальший розвиток законодавства у сфері інтелектуальної власності має бути спрямований не лише на вдосконалення механізмів публічного та примусового ліцензування, а й на вироблення збалансованої моделі взаємодії приватних і публічних інтересів, яка забезпечуватиме

одночасно належний рівень охорони прав інтелектуальної власності та можливість задоволення суспільних потреб у виняткових умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Intellectual property is improving the lives of everyone, everywhere. <https://www.wipo.int/portal/en/index.html>
2. Паризька конвенція про охорону промислової власності 1883 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text
3. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text
4. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15.12.1993 № 3687-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>
5. GNU General Public License. <https://www.gnu.org/licenses/gpl-3.0.en.html>